

Beata K. Nykiel

Międzynarodowe

Centrum Kultury,

Kraków

**KOLEKCJA GRODZKICH
I ZIEMSKICH KSIĄG
SĄDOWYCH W CENTRALNYM
PAŃSTWOWYM ARCHIWUM
HISTORYCZNYM UKRAINY
W KIJOWIE W ŚWIETLE
PROJEKTU „ZAPOMNIANE
POMNIKI CYWILIZACJI
EUROPEJSKIEJ”**

**1. Cel projektu – przywrócenie (odkrycie?)
kijowskiej kolekcji „szlacheckich” ksiąg sądowych
dla nauki historycznej.**

Intencją projektu badawczego pt. *Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej* – zainicjowanego w 2004 r., a podjętego przez zespół krakowskich historyków w roku 2006 – było zgromadzenie materiału wyjściowego w postaci bazy danych ksiąg sądów „szlacheckich” dawnej Rzeczypospolitej, znajdujących się w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie (*Центральний державний історичний архів України, м. Київ*, dalej: CDIAUK). Szacunkowe dane pozyskane przed rozpoczęciem projektu wskazywały, iż w Kijowie przechowywanych jest ponad 1400 woluminów ziemskich i grodzkich różnych serii, obejmujących obszar czterech województw ruskich Korony: podolskiego (Podole Zachodnie – ziemia kamieniecka), wołyńskiego, kijowskiego i braclawskiego (Podole Wschodnie). W toku kilkuletnich prac liczba ta została ostatecznie zweryfikowana, zarówno pod względem ilościowym, jak i w zakresie przyporządkowania ksiąg do poszczególnych serii. Kolejny etap projektu stanowić będzie opracowanie pełnego, tzw.

idealnego, inwentarza tego zasobu, uwzględniającego informacje o księgach zaginionych i zniszczonych oraz przechowywanych poza CDIAUK. Uczestnicy opisanego poniżej przedsięwzięcia nie wykluczają też możliwości rozwinięcia go poprzez zinwentaryzowanie miejskich (magistrackich) ksiąg sądowych z terenów wspomnianych województw ruskich Korony.

Opublikowany w roku 2005 w „Roczniku Krakowskim” artykuł Janusza Kurtyki *Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej*¹ stanowił rozszerzoną wersję wniosku badawczego złożonego przez grupę krakowskich historyków do Komitetu Badań Naukowych w roku 2005 i realizowanego w pierwszym etapie (w latach 2006–2009) w składzie: dr hab. Janusz Kurtyka (kierownik projektu do roku 2010), dr hab. Jarosław Stolicki, dr Beata Nykiel, dr Marian Wolski oraz mgr Mariusz Machynia, a kontynuowanego w latach 2010–2012 pod kierunkiem tego ostatniego. Niniejszy tekst stanowi próbę przybliżenia polskiemu środowisku historycznemu dziejów i specyfiki tej niezwykle cennej kolekcji wraz z wstępną oceną stanu jej zachowania i zawartości w oparciu o dotychczas zgromadzony materiał. W tym miejscu podkreślić należy, że na dzień dzisiejszy w obiegu naukowym nie funkcjonuje żaden uaktualniony zbiorczy inwentarz ksiąg ziemskich, grodzkich i miejskich przechowywanych obecnie w CDIAUK. Badacz chcący wertować wspomniane zespoły dysponuje jedynie trudno osiągalnymi, głównie XIX-wiecznymi wydawnictwami oraz sporządzonymi już po II wojnie światowej lakonicznymi i niepozbawionymi błędów katalogami wewnętrznymi poszczególnych serii ksiąg. Szerzej o wydawnictwach tych mowa będzie poniżej.

Przechowywane w Kijowie „szlacheckie” księgi sądowe dokumentują przede wszystkim recepcję i funkcjonowanie na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej wykształconego w Koronie w XIV–XV w. modelu kulturowego wspólnoty szlacheckiej (*communitas terrae*), działającego w oparciu o przywileje szlacheckie, ziemską hierarchię urzędniczą i korygowane przez lokalny obyczaj prawno ziemskie. Na Podolu (i koronnej Rusi Czerwonej) prawo to wprowadzone zostało w roku 1434 na mocy przywileju jedleńsko-krakowskiego. Na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego rozwijało się w następstwie przywileju wileńskiego z roku 1447 i kolejnych statutów litewskich (I – 1529, II – 1566 i III – 1588) oraz wprowadzenia

¹ J. Kurtyka, *Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych „szlacheckich” i miejskich z czasów I Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.) w Kijowie*, „Rocznik Krakowski” 2005, t. 71, s. 94–114. Tu znajduje się obszerna bibliografia przedmiotu, obejmująca dorobek polskiej i ukraińskiej historiografii i archiwistyki w zakresie staropolskich ksiąg sądowych do początków XXI w.

struktury administracyjnej (podział na województwa od 1566 r.) i włączenia tych ziem (tj. województw wołyńskiego, kijowskiego i braclawskiego) do Korony na skutek postanowień unii lubelskiej z 1569 r. Podkreślić należy, że prawo polsko-litewskie oparte na III Statucie Litewskim, z sądem apelacyjnym w postaci Trybunału Koronnego w Lublinie, obowiązywało na obszarze ziem zagarniętych przez Rosję w wyniku drugiego i trzeciego rozbioru (w tzw. Kraju Zachodnim) do ok. 1840 r. Dopiero po powstaniu listopadowym (1830–1831) stopniowo wprowadzono na tych terenach rosyjski model instytucji sądowych, likwidując dotychczas funkcjonujące sądy ziemskie, podkomorskie, grodzkie i główne, a także samorząd i sądy miejskie prawa magdeburgskiego. Paradoksalnie – o czym mało kto dziś pamięta – pomimo opisanych poniżej wysiłków władz carskich zmierzających do możliwie pełnej unifikacji ziem zabranych z rosyjskim imperium, praktycznie do roku 1840 polski funkcjonował na tym obszarze jako oficjalny język sądownictwa na szczeblu powiatowym.

Na zbiór z kijowskiego archiwum składają się wszystkie typowe rodzaje i kategorie ksiąg, a więc: księgi ziemskie, podkomorskie, konfederackie, kapiturowe i komisarskie, trybunalskie skarbowe województwa wołyńskiego, księgi grodzkie w seriach ksiąg zapisowych, potocznych i dekretowych, a także XVIII-wieczne księgi sądów komisji porządkowych i sądów pogranicznych oraz zapoczątkowane po pierwszym rozbiorze księgi kontraktowe kijowskie i dubieńskie (od 1774 r.). Olbrzymi ładunek poznawczy całego zespołu, cechującego się wielką różnorodnością wpisów, daje możliwość prowadzenia interdyscyplinarnych badań tak przez historyków, historyków sztuki i prawa, lingwistów, etnologów, jak i badaczy zagadnień społecznych, ekonomicznych, etnicznych, religijnych, militarnych, heraldyków, genealogów i innych. Dla przykładu, w roku 2010 ukazał się mój tekst ilustrujący możliwości zgłębiania w oparciu o ten unikalny zbiór różnych wątków tatarsko-tureckiego Orientu².

Myliłby się jednak ten, kto zakładałby, że z natury rzeczy księgi są wyłącznie materiałem prawno-sądowym. W poszczególnych ich seriach atykowano wpisy zarówno o charakterze publicznym, jak i prywatnym, są tam więc m.in.: dokumenty królewskie, konstytucje sejmowe i lauda sejmikowe, traktaty i uniwersały, lustracje dóbr królewskich, taryfy i rejestry podatkowe, przywileje na dobra i urzędy, patenty, testamenty czy listy. Na szczególną uwagę zasługują

² B.K. Nykiel, *Orient w I Rzeczypospolitej w świetle zapisów w ziemskich i grodzkich księgach sądowych z zasobu Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy (CDIAUK) w Kijowie*, [w:] *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, red. E. Siemieniec-Gołaś i J. Georgiewa-Okoń, Kraków 2010, s. 131–143. Są to materiały z III Ogólnopolskiej Konferencji Turkologicznej, która odbyła się w Krakowie w dniach 28–29 V 2009 r.

umieszczone w XVI–XVIII-wiecznym materiale – sięgające w głąb XIV w. – wypisy z wcześniejszych dokumentów monarszych i wielkksiążęcych. Sporo jest też odpisów z innych ziemstw czy grodów, w tym z zaginionych ksiąg sądowych z XV w. i 1. poł. XVI w. (dotyczy to głównie Wołynia i Podola koronnego, ale też np. ziemi sandomierskiej czy bełskiej). Za dodatkowy atut całego zbioru uznać należy jego walor kulturowy i obyczajowy. W zestawieniu z księgami sądowymi innych województw koronnych (np. Małopolski) te są o wiele bardziej szczegółowe, a z ich kart – pomimo sformalizowanego charakteru zapisów – często przebija wyraźny talent narratorski poszczególnych pisarzy grodzkich czy ziemskich, jak również bujna natura kresowa ich rozlicznych petentów. Dość powiedzieć, że szeroko znane, bazujące na materiale z czerwonoruskich ksiąg sądowych *Prawem i lewem* Władysława Łozińskiego błędnie w konkurencji z przypadkami opisanymi w omawianym zasobie.

Zgromadzone w CDIAUK zespoły „szlacheckich” ksiąg sądowych same w sobie stanowią odrębne i niezwykle interesujące zagadnienie badawcze. Ich losy od chwili powstania poszczególnych serii po dzień dzisiejszy to momentami doskonały materiał na powieść kryminalną. Ostatnio podjęłam próbę przesłedzenia dziejów jednego z nich na przykładzie szczątkowo zachowanych wschodniopodolskich ksiąg ziemskich i grodzkich, tj. winnickich i braclawskich. Była to fascynująca podróż w przeszłość utwierdzająca mnie w przekonaniu, iż nawet w wypadku śladowo zachowanych ksiąg możliwe jest odtworzenie skomplikowanych dziejów ich wytworzenia i zagłady³. Zdobyta w toku

³ Tekst ten nosi roboczy tytuł *Braclawskie i winnickie księgi sądowe – burzliwe losy i stan zachowania. Na marginesie projektu „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej”* i być może zostanie złożony do druku. CDIAUK w Kijowie jako jedyna placówka archiwalna posiada zbiór ksiąg sądowych województwa braclawskiego. W porównaniu z ościennymi województwami, których księgi sądowe zachowały się niemal w komplecie lub w znaczniejszej ilości, ich liczba jest jednak dramatycznie niska. W świetle inwentarzy archiwalnych współczesny badacz Braclawszczyzny dysponuje dla okresu od XVI w. do roku 1793 zaledwie ośmioma woluminami – sześcioma księgami grodzkimi winnickimi i dwiema ziemskimi braclawskimi. Tymczasem zasób ten składa się nawet nie z ośmiu, lecz z pięciu ksiąg – czterech grodzkich winnickich oraz tomu opisanego przez archiwistów jako księga ziemska braclawska, którą tworzą wtórnie złożone i przemieszane fragmenty księgi ziemskiej z roku 1639 i grodzkiej z roku 1647. Kolejne dwie jednostki zakwalifikowane jako księgi są w rzeczywistości obszernymi ekstraktami (wypisami) z tychże. Jeden z nich zawiera dekret wraz z sumariuszem dokumentów procesowych z roku 1779, drugi zaś dekret sądu asesorskiego koronnego z roku 1790. Ostatnią rzekomą księgę tworzy niezwykle cenny, choć raczej przypadkowy, zbiór wypisów i oryginałów, głównie o charakterze skarbowym, który wbrew archiwalnemu opisowi, odnosząc się do grodów z terenu Wołynia i Kijowszczyzny, w ogóle nie dotyczy Braclawszczyzny. Tak więc zespół ksiąg grodzkich winnickich (CDIAUK: fond 44, opis 1) obejmuje obecnie tylko cztery księgi, są to kolejno: 1) księga z roku 1645 (12–24 V) – 981 kart (spr. 2 [stara sygnatura 4805]); 2) księga z roku [1547, 1753, 1766–1767] 1768 – 451 kart (spr. 3 [stara sygnatura 4660]); 3) księga z roku 1768 (2 I – 31 XII) – 397 kart (spr. 4 [stara sygnatura 4661]); 4) księga z lat 1769–1770 – 612 kart

dotychczasowych prac inwentaryzacyjnych wiedza pozwala na stwierdzenie, że możliwe jest dokładne przesledzenie, niekiedy już od połowy XVI w., procesu powstawania i niszczenia poszczególnych ksiąg oraz całych ich serii (dotyczy to zwłaszcza Wołynia, a w szczególności grodu łuckiego). Bezcennym źródłem w tej materii są odkryte w trakcie inwentaryzowania zasobu szczegółowe rejestry ksiąg, sporządzane po śmierci pisarzy grodzkich i ziemskich przy przekazywaniu urzędu ich następcom. Zestawienie zawartych tam danych pozwala na bardzo precyzyjne określenie stanu wyjściowego zasobu ksiąg w poszczególnych ziemstwach i grodach, jak również przesledzenie procesu ich narastania oraz strat w obrębie danej serii. Dotychczas uczestnikom projektu udało się zlokalizować ok. 20 takich rejestrów⁴.

Ironią losu jest fakt, że jedyną osobą z zewnątrz, która kijowskim zbiorom archiwalnym, w tym zasobowi CDIAUK, oraz ich losom w okresie II wojny światowej poświęciła wiele lat badań, jest amerykańska historyk prof. Patricia Kennedy Grimsted⁵. Po części na ten stan rzeczy wpływ miał ograniczony do lat 90. XX w. dostęp do zasobu CDIAUK badaczy z krajów sąsiednich, w tym zwłaszcza historyków z Polski, którzy powinni wykazywać szczególne

(spr. 5 [stara sygnatura 4663]). W oparciu o dotychczasowe ustalenia źródłowe przyjąć należy, iż wyjściowy stan ksiąg sądowych województwa braclawskiego wszystkich serii kształtował się na poziomie co najmniej 600 sztuk.

⁴ Przykładowo w XVII w. notowano na terenie Wołynia istnienie następujących ksiąg: dla Krzemieńca – gród od roku 1542 (rejestr z roku 1650), ziemstwo od roku 1568 (księga sformowana z rozsypu w latach 50. XX w.), Łucka – gród od roku 1560 (rejestry z: 8 XII 1608, 7 I 1610, 18 III 1616, IV 1618, IX 1623, 15 (?) VII 1631), ziemstwo od roku 1565 (rejestr z roku 1667 i 1693 r.) i Włodzimierza – gród od roku 1561 (rejestry z: 7 V 1621, 15 X 1647 i 15 IX 1663), ziemstwo od roku 1567 (rejestr z 27 I 1634, 15 VII 1650, 7 (?) III 1659, roku 1702, roku 1739). Zob. np. gród włodzimierski (CDIAUK: f. 28, op. 1, spr. 53, k. 207v.–211v. [7 V 1621], spr. 83, k. 759v.–870 [15 X 1647], spr. 91, k. 104–111v. [15 IX 1663]). Dotychczas drukiem ukazały się tylko dwa z tych inwentarzy dla grodu włodzimierskiego – z roku 1621 i 1647. Zob. В. Кравченко, *Рестри книг володимирівського суду 1621 та 1647 років*, „Український археографічний щорічник” 2007, вип. 12, s. 321–384 (tu rejestr z 8 V 1621 r. na s. 337–343 i rejestr z 15 X 1647 na s. 343–353).

⁵ Wybór prac P. Kennedy Grimsted obejmuje m.in.: *Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia*, book I: *General Bibliography and Institutional Directory*, New Jersey 1988; *The Fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts: A Triple Tragedy of Destruction, Plunder and Propaganda*, [w:] *Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut*, ed. S. Plokhly and F.E. Sysyn, Edmonton 2005 oraz w: „Canadian Journal of Ukrainian Studies” 2004, vol. 29, s. 73–114 (wyd. poprawione na podstawie edycji ukraińskiej z roku 2002), zob. przyp. 32. Na temat losów ksiąg kijowskich podczas II wojny światowej zob. też te same autorki: *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution*, Cambridge 2001, s. 200–202, 234–236 oraz *The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II: The Plunder of Archives, Libraries, and Museums under the Third Reich*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 1991, nr 39, Heft 1, s. 53–80, tu zwł. s. 58–59 oraz wersja ukraińska tego tekstu: П. Кеннеді Грімстед, Г. Борзяк, *Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв*, Археографічна комісія АН УРСР, Київ 1991; вид. 2: Львів 1992. Zob. też przyp. 24.

zainteresowanie jego zgłębieniem. Pomimo nadzwyczajnych walorów poznawczych kijowskiej kolekcji ksiąg sądowych zainteresowanie ich zawartością ze strony polskiej historiografii w ostatnich 20 latach uznać jednak wypada za znikome. Okoliczność ta dziwi tym bardziej, że tutejszy zbiór „szlacheckich” ksiąg sądowych stanowi przebogate, jeśli nie podstawowe, źródło do poznania dziejów ziem południowo-wschodnich I Rzeczypospolitej w okresie XV–XVIII w. we wszystkich ich przejawach i aspektach. W ograniczonym stopniu zasób ten wykorzystuje wąska grupa ukraińskich badaczy średniego i młodego pokolenia, zainspirowana do badań przez prof. Natalię Jakowenko. Trzeba mieć zatem nadzieję, że wydanie nowego katalogu/inwentarza ksiąg przywróci należne im miejsce w obiegu naukowym, a polscy historycy – zamiast w kółko odwoływać się do XIX-wiecznej serii *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною коммисією для разбора древнихъ актовъ...* (dalej AJZR)⁶ – sięgną wreszcie śmiało po oryginalny zasób w archiwum kijowskim, co najmniej tak samo wartościowy, jeśli nie bardziej, niż penetrowany przez nich systematycznie od lat 90. XX w. lwowski zespół ksiąg sądowych z terenów Rusi Czerwonej⁷.

2. Charakterystyka „szlacheckich” ksiąg sądowych województw ruskich Korony.

Różnorodność materiału źródłowego dostępnego w „szlacheckich” księgach sądowych stanowi pochodną obowiązującego na całym obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów systemu sądowego i kancelaryjnego. Klasyfikując występujące tu dokumenty, należy wymienić przede wszystkim te o charakterze publicznym, dotyczące tak całej Rzeczypospolitej, jak i wybranego jej obszaru (województwa, powiatu), odnoszące się zarówno do całej *communitas* polsko-litewskiego *Commonwealthu*, jak też do poszczególnych grup

⁶ Warto w tym miejscu zauważyć, iż badacze polegają tym samym wyłącznie na kompilacji źródeł dokonanej przez carską historiografię, a *de facto* komisję gen. Dymitra H. Bibikowa, która m.in. za pomocą stworzonego w ramach AJZR wyboru tekstów źródłowych legitymizowała przynależność objętych zaborami ziem do Imperium Rosyjskiego. Zob. dalej w tekście oraz przyp. 24 i 27.

⁷ Pod względem źródłowym polskie środowisko naukowe bazuje niemal wyłącznie na przechowywanym we Lwowie (tzw. Archiwum Bernardyńskie, obecnie *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*, dalej CDIAULw) zbiorze „szlacheckich” ksiąg sądowych z Rusi Czerwonej, z którego korzystanie ułatwiają austriackie indeksy i rejestry z okresu zaborów, jak również częściowy inwentarz autorstwa Przemysława Dąbkowskiego z roku 1937 (*Katalog dawnych aktów sądowych polskich województwa ruskiego i betzkiego przechowywanych w Archiwum Państwowem we Lwowie*, cz. 1).

(etnicznych, religijnych, zawodowych) lub określonych społeczności lokalnych (ogół mieszkańców danego województwa lub powiatu), powstałe w kancelariach królewskich i hetmańskich (uniwersały, przywileje na urzędy, patenty wojskowe itp.), samorządów terytorialnych (np. uchwały sejmikowe) oraz instytucji sądowych (kancelarie ziemskie i grodzkie, Trybunał Koronny w Lublinie) i skarbowych (sejmiki gospodarskie, Trybunał Radomski). Drugą, o wiele liczniejszą grupę stanowią wszelkiego rodzaju dokumenty prywatne, mające – ze względu na specyfikę materiału aktowego – głównie charakter procesowy i prawno-majątkowy, choć nie jest to regułą.

Standardowo kancelarie grodzkie na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów pracowały przez cały rok kalendarzowy, zaś ziemskie zasadniczo w krótkich okresach przed roczkami sądowymi i po nich, tzn. podczas tzw. wykładania ksiąg (*positio actorum*)⁸. Podstawowym wariantem zapisów, stosowanym w województwach ruskich Korony, były dwie odrębne serie ksiąg – zapisowa i potoczna. Upraszczając, pierwsza z nich dotyczyła spraw publicznych, a druga – prywatnych⁹. Podobnie jak w innych województwach Korony na obszarze ziem ruskich funkcjonowały też odrębne serie ksiąg sądów podkomorskich, po których ocalały jednak w większości tylko odpisy i wzmianki¹⁰. Prowadzone przez podlegających podkomorzemu pisarzy i komorników księgi dotyczyły następujących kategorii spraw: sądowo-granicznych (obejmujących podstawę prawną wyroku, przewód wstępny i właściwy, dekret oraz ustalenie ostatecznej granicy), fiskalno-granicznych (wykonawczych w stosunku do wyżej wymienionych), wspomagających postępowanie procesowe (tj.

⁸ S. Sochaniewicz, *Archiwum Krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie*, Lwów 1912, s. 9.

⁹ O rodzajach dokumentów objętych wpisem w poszczególne serie ksiąg oraz zasadach funkcjonowania kancelarii grodzkich i ziemskich – tak w trakcie sesji sądowych, jak i pomiędzy nimi – jak również o kadrze kancelaryjnej na przykładzie urzędów z terenów Rusi Czerwonej, Zachodniego Podola i Wołynia, zob. m.in.: П. Захарчишина, *Писарі й архівісти земських та городських канцелярій на Західно-Українських землях в XV–VXIII ст.*, „Архіви України” 1969, nr 1, s. 15–26, zwł. s. 16–19; Н.М. Яковенко, *Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянини та східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть)*, [w:] *Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kurchyns'kyi septuagenario dedicata. До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Курчинського з нагоди його 70-річчя*, t. 1, Київ–Львів 2004, s. 320–357 oraz М. Krykun, О. Piddubniak, *Матеріали dotyczące działalności sądów grodzkiego i ziemskiego województwa braclawskiego od ostatniej ćwierci XVI w. do pierwszej połowy XVII w. w archiwum szlacheckiego rodu Piaseczyńskich*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1999, t. 10, s. 123–150, zwł. s. 144–145.

¹⁰ Zob. np. *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*, вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Пирич, Л.З. Гісцова та ін., seria *Пам'ятки Української мови. Серія актових джерел*, Київ 1991. Tu zwł. wstęp: В.В. Німчук, Н.М. Яковенко, *Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст.* (s. 5–56) z podaniem składów osobowych sądów podkomorskich województw: kijowskiego, wołyńskiego i braclawskiego (s. 13–14).

terminy i prolongaty rozpraw, kładzenie pozwów), a w końcu zastrzeżonych (np. rozstrzyganych przez strony polubownie z wyłączeniem urzędu). Pomimo oficjalnego nakazu przekazywania ksiąg podkomorskich do archiwów ziemskich nieliczne księgi tej serii z terenu Ukrainy przechowywane były przeważnie w archiwach rodzinnych kolejnych podkomorzich lub ich spadkobierców. Ze wszystkich wymienionych tu rodzajów ksiąg wydawano zainteresowanym uwierzytelnione kopie w postaci opatrzonych pieczęcią urzędu wypisów, które w przypadku wschodniego Podola stanowiły niejednokrotnie jedyne świadectwo istnienia danej księgi czy wręcz serii ksiąg.

W przeciwieństwie do kancelarii grodów i ziemstw zachodniopodolskich (Kamieniec, Latyczów), gdzie stosowano głównie łacinę i język polski, językiem urzędowym grodów i ziemstw Wołynia i Braclawszczyzny był mniej więcej do 3. tercji XVII w. język ruski. Podobnie rzecz się miała na Kijowszczyźnie. Zapis o posługiwaniu się językiem ruskim w aktach sporządzanych przez kancelarię monarszą dla obywateli województw braclawskiego i wołyńskiego oraz w sądach grodzkich tychże województw znalazł się, wraz z gwarancją stosowania przepisów II Statutu Litewskiego (1566), w wystawionym 26 V 1569 r. w ramach zobowiązań unijnych przywileju Zygmunta Augusta¹¹. Pamiętać jednak należy, że ruski jako język kancelaryjny pojawił się w sądownictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego dużo wcześniej, funkcjonował obok polskiego, oficjalnie dopuszczonego tam do użycia dopiero w roku 1543¹². Wyjątek stanowiły sądy miejskie (magistrackie), w których postępowanie od początku prowadzono w języku polskim¹³.

Przewaga języka polskiego w księgach sądowych województw ruskich Korony uwidoczniła się dopiero w 2. poł. XVII w. Najpierw język ten „zawłaszczył”

¹¹ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 2, Warszawa 1844, s. 1336–1337 (województwo braclawskie). Autorzy obszernie cytują przywilej nadany przez ostatniego z Jagiellonów. W Wielkim Księstwie Litewskim językiem urzędowym ruski był do roku 1696, kiedy to ostatecznie ustaliła się tam supremacja języka polskiego.

¹² *Volumina Legum. Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących na walnych sejmach koronnych. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do 1782 r. wydanego* [wyd. J. Ohryzko i Z. Kaczmarczyk, St. Petersburg 1859–1860, t. 1–10], tu t. 2: 1550–1609, St. Petersburg 1859, s. 20 (konstytucje sejmu piotrkowskiego z roku 1562).

¹³ E. Heleniusz [E. Iwanowski], *Rozmowy o Polskiej Koronie przez E. Iwanowskiego*, t. 1: *Wspomnienia znakomitych miejsc południowej polskiej Rusi w pięciu województwach: Wołyńskiem, Podolskiem, Ruskiem, Braclawskiem i Kijowskiem*, Kraków 1873, s. 509. Obradujący w Krakowie w dniach 3 II – 16 IV 1543 sejm uchwalił spisywanie uchwał sejmowych w języku narodowym. Zob. 1543: *zapisy polskojęzyczne w księgach sądów szlacheckich województwa krakowskiego*, oprac. W. Urban, A. Zajda, Kraków 2004, tu m.in. s. 7.

wypełnione treściami o charakterze ogólnopaństwowym lub regionalnym serie zapisowe, by z początkiem wieku XVIII ostatecznie zdominować postępowanie sądowe. Język łaciński przewijał się przez cały okres prowadzenia ksiąg, głównie w postaci wpisów dokumentów oryginalnie spisanych w tym właśnie języku, co najczęściej miało miejsce w zapisach o charakterze publicznym i dotyczyło innych grodów i ziemstw koronnych (część z nich prowadziła zresztą księgi sądowe wyłącznie po łacinie)¹⁴. W księgach czterech województw ruskich Korony ciekawym zjawiskiem jest za to występowanie zapisywanej fonetycznie po rusku łacińskiej terminologii prawniczej. W takiej właśnie formie była ona w powszechnym użyciu w 2. poł. XVI i 1. ćwierci XVII w., czego liczne przykłady znaleźć można także w wypisach ze szczątkowo zachowanych ksiąg sądowych Braclawszczyzny, zwłaszcza w seriach ksiąg podkomorskich (od lat 30. XVII w.)¹⁵. Zainteresowanych tym wątkiem warto odesłać do poświęconego problematyce językowej ksiąg sądowych Prawobrzeżnej Ukrainy tekstu Natalii M. Jakowenko¹⁶.

Rozwijając powyższe ustalenia, chcę zwrócić również uwagę na stosowaną w kancelariach sądowych ziem ruskich Korony datację dokumentów. Zastosowanie w urzędach ziemskich i grodzkich kalendarza gregoriańskiego (słonecznego) stało się przedmiotem szczegółowych dociekań Oleha Kupczyńskiego. Badacz ten udowodnił, że większość kancelarii ukraińnych posługiwała się zreformowanym kalendarzem już na przełomie lat 1582/1583, a więc niemal natychmiast po wprowadzeniu przez papieża Grzegorza XIII nowego kalendarium (15 X 1582)¹⁷. Kalendarz ów zastąpił powszechnie stosowaną na Rusi i w Wielkim Księstwie Litewskim, wyznaczaną wedle obowiązującego wcześniej kalendarza juliańskiego (księżycowego-słonecznego), datację indykcyjną¹⁸.

Spisywane po rusku księgi charakteryzowały się również odrębnym systemem numerycznym. Zapisując numery porządkowe spraw, pisarze i podpi-skowie posługiwali się odpowiadającymi określonym cyframi literami alfabetu

¹⁴ Н.М. Яковенко, *Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга полотнона XVI-перша половина XVII ст.)*, „Архіви України” 1978, nr 5, s. 8–19.

¹⁵ *Книга Київського...*, s. 23.

¹⁶ Н.М. Яковенко, *О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века*, [w:] *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков. Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск 1983, s. 64–72.

¹⁷ О.А. Купчинський, *Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI століття*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1991, т. 222: *Праці Історично-філософської секції*, s. 256–269, zwł. s. 265 i 267.

¹⁸ Początek indykcji to 3 r. p.n.e., wyliczano okresy 15-letnie i miejsce roku w danym okresie.

ruskiego. Numeracja arabska lub – rzadziej – rzymska pojawiła się w księgach województw ruskich Korony wraz z rozpowszechnieniem języka polskiego lub też – wtórnie – na skutek przeprowadzanych od XVII w. rewizji tychże ksiąg, związanych ze zamianami na urządzenie pisarza bądź też kłeskami elementarnymi, najczęściej w postaci wojen i pożarów.

Charakterystykę „ruskich” ksiąg sądowych zakończyć wypada przywołaniem artykułów takich badaczy, jak: P. Zacharcyszyn¹⁹, duet Mykoła Krykun i Oleksiej Piddubniak²⁰ czy Oleksandr Petrenko²¹, którzy dużo miejsca poświęcają zasadom i specyfice funkcjonowania sądów grodzkich i ziemskich na terenie ziem ruskich Korony.

3. Dzieje kijowskiego archiwum i przechowywanych w nim „szlacheckich” ksiąg sądowych.

W połowie XIX w. władze Imperium Rosyjskiego podjęły decyzję o komasacji archiwaliów urzędowych z zajętych w latach 1793–1795 w wyniku drugiego i trzeciego rozbioru południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym celu w Kraju Zachodnim powołano do życia sieć „archiwów głównych” w Wilnie, Witebsku i Kijowie²². Szeroko zakrojone działania mające na celu zlokalizowanie i ustalenie liczby ksiąg sądowych podjęto w latach 30. XIX w. W roku 1835 utworzono przy kijowskim, wołyńskim

¹⁹ Zob. przyp. 9. Dla porównania warto też zajrzeć do П.І. Захарчишин, *Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст.*, [w:] *Історичні джерела та їх використання*, Київ 1964, вип. 1, s. 189–194.

²⁰ M.in.: М.Г. Крикун, *Земські уряди на українських землях в XV–XVIII століттях*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1994, т. 228: *Праці Історично-філософської секції*, s. 65–122; М. Крикун, О. Пиддубняк, *Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві шляхетської городу Пісочинських*, [w:] *Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*, Львів 1988, s. 81–106 oraz przedruk w: М. Крикун, *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2008, s. 59–96; М. Крикун, О. Пиддубняк, *Матеріали шляхетського роду Пісочинських – джерело до історії Брацлавици останньої чверті XVI–першої половини XVII ст.*, [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20–21 вересня 1996 року*, ред. О. Дзьобан, Львів 1999, s. 418–422.

²¹ О. Петренко, *З історії архівної справи на Брацлавицині в XVI–XIX ст.*, [w:] *Тези Доповідей і Повідомлення Дев’ятнадцятої Вінницької Обласної Історико-Краєзнавчої Конференції 18 лютого 1999 г.*, Вінниця 1999, s. 19–22; idem, *Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво*, „Київська Старовина” 2000, nr 1, s. 44–61; idem, *Брацлавське намісництво*, Вінниця 2001 (tu zwł. wstęp).

²² Dla byłego Królestwa Polskiego podobną rolę pełniło w 2. poł. XIX w. powstałe w roku 1808 Archiwum Główne w Warszawie, którego kontynuatorem jest dzisiejsze Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD).

i podolskim generał-gubernatorze specjalną komisję do rewizji ksiąg (za wyjątkiem dekretowych). Ślady jej działalności widoczne są do dziś w postaci stosownych zapisów w niemal wszystkich zachowanych jednostkach.

Gromadzenie ksiąg stanowiących trzon kolekcji utworzonego w roku 1852 przy Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie Archiwum Akt Dawnych, którego w części zachowaną spuściznę przechowuje współczesne CDIAUK, formalnie zapoczątkowała powołana w 1843 r., na wzór petersburskiej²³, Komisja do Rozpatrzenia Akt Dawnych (*Комиссия для разбора древних актов*), przemianowana następnie na Komisję Archeograficzną (*Археографическая комиссия*) i lepiej znana badaczom pod tą właśnie nazwą²⁴. W chwili utworzenia kijowskiego Centralnego Archiwum zbiorów ów stanowiły wszystkie zachowane księgi sądowe „szlacheckie”, tj. grodzkie i ziemskie, podkomorskie, sądów kapturowych i konfederackich oraz kontraktów dubieńskich i kijowskich, jak również księgi miejskie gmin prawa magdeburskiego z terenów czterech województw ruskich Korony. Dążąc do komasacji ksiąg sądowych dawnej Rzeczypospolitej, władze carskie kierowały się nie tyle względami administracyjnymi czy też troską o ochronę cennych archiwaliów, co doraźnymi potrzebami polityki wewnętrznej imperium. Chodziło o przejęcie pełnej kontroli nad prowadzonymi na polecenie tychże władz procedurami legitymizacyjnymi szlachty polskiej (opisanymi m.in. przez Daniela Beauvoisa)²⁵. Komasacja archiwaliów towarzysząca akcji wywłaszczeniowej – rozpoczętej w ramach represji popowstaniowych ukazem z roku 1833 – stanowiła znaczące ograniczenie swobody

²³ Na temat tejże zob. rosyjskie opracowanie: В.С. Брачёв, *Петербургская археографическая комиссия (1834–1929 гг.)*, Санкт-Петербург 1997, s. 1–161.

²⁴ Działalności tychże poświęcono kilka opracowań, w tym: P. Kennedy Grimsted, *Archeography in the Service of Imperial Policy: The Foundation of the Kiev Archeographic Commission and the Kiev Central Archive of Early Record Books*, „Harvard Ukrainian Studies” 1993, vol. 17 (nr 1/2), s. 27–44 i to samo w ukraińskiej wersji językowej: П. Кеннеді Грімстед, *Археографія на службі імперської політики: Заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів*, [w:] *Матеріали ювілейної конференції присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.)*, Київ 1997, s. 11–33. Wydano też katalog zgromadzonych przez komisję dokumentów (*Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369–1899 рр.)*), ред. І. Гуржій, упорядники Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомуতেцьк, Київ 1971), a Oleg Żurba [О.І. Журба] opublikował tekst *Шляхи реконструкції колекції документів Київської археографічної комісії*, [w:] *Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи* – Вип. 6: *Матеріали національного семінару Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни*. Чернігів, вересень 1994, Київ, 1996, s. 199–203. Zob. też przyp. 27.

²⁵ D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987; idem, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996, oraz idem, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin 2005.

do „dowodów szlachectwa”²⁶. Kulminacją tego procesu stało się utworzenie w roku 1843 w Kijowie wspomnianej wyżej Komisji Archeograficznej. Powołana do życia staraniem słynącego z nieprzychylności Polakom kijowskiego wojennego gubernatora i generała-gubernatora guberni wołyńskiej i podolskiej Dymitra H. Bibikowa, komisja ta – zwana potocznie tymczasową komisją Bibikowską – stawiała sobie oficjalnie za cel zlokalizowanie i wydanie drukiem dokumentów historycznych dotyczących Prawobrzeżnej Ukrainy. Faktycznie celem jej działań miało być legitymizowanie zaborów poprzez wskazywanie na odwieczną integralność kulturową ziem zabranych z imperialną Rosją. Po 10 latach pracy tego zespołu, w oparciu o zgromadzony przezeń i zinwentaryzowany zasób, z dniem 10 VI 1852 r. utworzono przy Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie przywołane wyżej Archiwum Akt Dawnych.

Przechowywaną w archiwum kolekcję ksiąg w 2. poł. XIX w. udostępniano systematycznie do prac naukowych i tematycznych edycji źródłowych. W tym miejscu wspomnieć należy przede wszystkim wielotomowy AJZR²⁷ oraz kilkadziesiąt wydanych drukiem tzw. *opisów* (szczegółowych rejestrow)

²⁶ Uwagę zwrócić trzeba m.in. na zasób materiałów Deputacji Szlacheckiej dla Wołynia, Podola i Kijowszczyzny przechowywany w archiwach obwodowych w Chmielnickim (gubernia podolska) oraz Kijowie i Żytomierzu (gubernia kijowska). Większość zgromadzonych tam teczek legitymacyjnych zawiera wypisy z różnych „szlacheckich” ksiąg sądowych. Niejednokrotnie są to materiały sięgające końca XVI w. Zob. przede wszystkim sporządzone w oparciu o zbiory Deputacji Szlacheckich publikacje E. Czernieckiego (Є. Чернецький, *Правобережний гербівник*, т. 1: *Шляхта Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів*, Біла Церква 2006, т. 2: *Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801–1804 рр.)*, Біла Церква 2007, т. 3: *Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1808–1810 рр.)*, Біла Церква 2007, т. 4: *Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1803–1816 рр.)*, Біла Церква 2008, т. 5 (we współpracy z A. Kobyłańskim/A. Кобилянський): *Легітимовані 1801–1803 рр. По Київській губернії роди герба Драго-Сас*, Біла Церква 2012; oraz E. Czernieckiego, *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XIX ст.)*. Джерела, структура стану, роди, Біла Церква 2007) i w tandemie z S. Łysenką: *Правобережна шляхта, кінець XVIII – перша половина XIX ст. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія* (т. 1), wyd. 2, Біла Церква 2007; [Укладачі С. Лисенко, Є. Чернецький], *Легітимована Правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.)*, т. 2: *Список легітимованої шляхти Київської губернії*, Біла Церква 2006, т. 3: *Список легітимованої шляхти Волинської губернії*, Біла Церква 2006, т. 4: *Список легітимованої шляхти Волинської губернії*, Біла Церква 2006, т. 5: *Список легітимованої шляхти Волинської губернії*, Біла Церква 2006, oraz *Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів*, т. 1: *Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 р.*, автори-упорядники: О. Качовський (керівник), Ю. Руденко, Є. Франкевич, ред. Л.М. Васко, Київ 2003, s. 150–151 (f. 230 [Podolska Deputacja Szlachecka], opisy 1–5 różne sygnatury).

²⁷ Zob. przyp. 6 i 24. Pełną bibliografię publikacji Kijowskiej Komisji Archeograficznej, w tym wydanych w ramach AJZR, zawiera ukraińskie opracowanie poświęcone działalności tejże komisji. Zob. O.I. Журба, *Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності*, Київ 1993, tu załącznik *Видання Київської археографічної комісії* (s. 178–181).

poszczególnych woluminów²⁸, obecnie praktycznie nieosiągalnych, podobnie jak omówiony dalej katalog Stankiewicza–Kamanina²⁹. Opracowywanie ksiąg sądowych przerywały takie wydarzenia, jak: I wojna światowa (1914–1918), rewolucja bolszewicka i konflikty wojenne lat 1917–1920. Kolejny cios pracom inwentaryzacyjnym zadała w latach 30. XX w. tzw. „wielka czystka”, kiedy to „rozbięciu” uległ zespół wykwalifikowanych archiwistów. Pamiętać też należy, że archiwa sowieckie, w tym archiwum kijowskie, znalazły się od roku 1938 w strukturze NKWD, a później MWD (Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), co skutecznie wyeliminowało je z obiegu naukowego.

W roku 1941 – tuż przed zajęciem Kijowa przez wojska niemieckie – Sowieci podjęli nieudaną próbę wywiezienia zasobu centralnego archiwum. Paradoksalnie owocem lat 1941–1943, kiedy to miasto znalazło się pod okupacją hitlerowską, okazało się docenienie rangi kijowskich ksiąg sądowych jako materiału źródłowego oraz postęp w ich katalogowaniu i opracowywaniu. Samo archiwum, do którego ściągnięto ocalałych z czystek miejscowych archiwistów, objęto wówczas specjalnym nadzorem profesjonalnego archiwisty dr. Georga Wintera, kierownika okupacyjnego Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen. Jednym z głównych jego zadań stała się koordynacja szeroko

²⁸ Etatowy personel centralnego archiwum zaczął sporządzać opisy po 10 latach od utworzenia tej instytucji w roku 1862, a więc z chwilą, gdy zgromadzone w niej archiwalia zostały rozmieszczone w magazynach, zabezpieczone i wstępnie skatalogowane. Pierwsze usystematyzowane opisy ukazały się drukiem w roku 1869. W sumie opracowano w ten sposób 196 ksiąg, z czego do roku 1909 opublikowano wg autorów opisów do ksiąg krzemienieckich 79 inwentarzy; zob. *Кременецький земський суд. Описи актових книг*, ред. І.Л. Бутич, описи склали: Л.А. Попова, З.С. Хомутецька, В.Д. Чунтулова, Л.А. Проценко, Випуск I: книги No 1–11 (1568–1598 pp.), Kijów 1959, s. 5. P. Kennedy Grimsted twierdzi jednak, iż do tegoż roku (a praktycznie do wybuchu rewolucji w 1917 r.) wydano drukiem zaledwie 59 opisów (П. Кеннеді Грімстед, *Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди*, „Архіви України” 2002, nr 4–6, s. 46–76, tu s. 66 i przyp. 90 i 91). Autorka opublikowała powyższe opisy na mikrofilmach w holenderskim Leiden. Zob. *Opis' aktovoi knigi Kievskogo Tsentral'nogo arkhiva (Kyiv, 1869–1909)*, 59 issues published: nos. 1–14, 16–30, 32–34, 37–38, 923, 934, 943, 2035–2040, 2042–2051, 2057–2060, 2093, 3501–3511, 5882. Special IDC microfiche edition with an introduction by Patricia Kennedy Grimsted, Leiden 1988 (62 microfische, IDC-R-14, 354). Uzupelnioną bibliografię tychże opisów zamieściła również w swojej publikacji: *Archives and Manuscript...*, book I, s. 186–191 (dostępnej także na mikrofilmach w reprintsie z roku 1989: IDC Publishers, Leiden [R-18, 866]). Akcję – przerwana okresem rewolucyjnym, wojną domową oraz śmiercią w roku 1921 wieloletniego kierownika archiwum i największego znawcy kolekcji ksiąg sądowych Iwana M. Kamanina – wznowiono za dyrekcji jego następcy, Wiktora O. Romanowskiego, pod kierunkiem którego do roku 1929 opracowano kolejnych 217 opisów. Żaden z nich nie zdążył ukazać się jednak drukiem, a wszystkie rękopisy uległy zniszczeniu (zaginięły?) podczas II wojny światowej (*Кременецький земський суд*, s. 6). Wykaz opisów z kolekcji Biblioteki Harvard University dostępnych w całości w wersji elektronicznej znajduje się na stronie: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=e_dzherela/archiv.php.

²⁹ Zob. przyp. 34 i 35.

zakrojonego, propagandowo użytecznego projektu wyodrębnienia archiwaliów dokumentujących recepcję oraz zasięg prawa magdeburgskiego na Wschodzie w XV–XVIII w. M.in. na potrzeby tego przedsięwzięcia hitlerowcy zorganizowali w Kijowie jesienią 1941 r. wielką wystawę ksiąg ziemskich i grodzkich.

Dzięki ustaleniom P. Kennedy Grimsted wiemy o sporządzonym przez G. Wintera spisie szczególnie cennych dla dokumentowania „niemieckiej obecności na Ukrainie” 2283 ksiąg sądowych³⁰, które w jego mniemaniu najpełniej odzwierciedlały ów propagandowo i politycznie nośny projekt „naukowo-badawczy”³¹. Jesienią 1943 r., w obliczu zbliżającego się frontu, dr Winter wywiózł z Kijowa w dwóch transportach (17 września i 8 października) najcenniejsze zbiory archiwalne, w tym 1175 ksiąg z wybranych grodów i ziemstw województw ruskich Korony, które „ewakuowano” do Kamieńca Podolskiego. Klucz doboru przeznaczonych do transportu woluminów stanowiła wspomniana kwestia zasięgu wpływów prawa magdeburgskiego na Wschodzie, ta zaś – zdaniem nazistowskich uczonych – najlepiej udokumentowana była w księgach z terenu Wołynia. Większość z nich trafiła potem z Kamieńca do czeskiej Opawy (Troppau, 1944–1945) oraz w inne miejsca, takie jak zamek Trpísty niedaleko Pilzna³².

Pozostała część zbiorów Centralnego Archiwum, których Niemcy nie zdążyli w 1943 r. „ewakuować”, uległa prawdopodobnie w całości zniszczeniu. Szturmując w początkach listopada tego roku miasto, oddziały Armii Czerwonej zaminowały główny budynek Uniwersytetu św. Włodzimierza, uszkodzeniu uległ również gmach biblioteki uniwersyteckiej, gdzie przechowywano niewywiezione archiwalia.

Pisząc o prawdopodobnym zniszczeniu pozostałych w Kijowie ksiąg, z których żadna nie została odnaleziona po II wojnie światowej, przywołać jednak trzeba znamieny brak jakiegokolwiek oficjalnego dokumentu potwierdzającego ich unicestwienie w roku 1943 lub 1944³³. Taki nieporządek w odniesieniu

³⁰ Zob. przyp. 5 i 32.

³¹ Zob. też Г.В. Боряк, *У рамках проекту „Доля українських культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни”*, „Архіви України” 1993, nr 1–3, s. 80–84 czy *Документи про вивезення німецькою адміністрацією київських архівних зібрань. 1943–1946 рр.*, [w:] В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий [автори упорядники], *Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х 40-х років ХХ століття*, Київ 2000, s. 170–188.

³² Tu zwracamy tylko uwagę na ukraińską wersję jej tekstu: *Доля Київського центрального архіву...*, s. 46–76. Zob. przyp. 5.

³³ W przeciwieństwie do odnalezionych dokładnych niemieckich spisów „ewakuacyjnych” w CDIAUK nie zachowały się żadne dokumenty czy spisy archiwalne sporządzone przez władze sowieckie zaraz po zakończeniu działań militarnych lub też wkrótce po wojnie, które z całkowitą

do archiwaliów pozostających w tym czasie pod kuratelą Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ma swoistą wymowę i – chcąc nie chcąc – zostawia pole dla wyobraźni. Wywiezione przez Niemców kijowskie księgi sądowe, zgromadzone w większości w rejonie Pilzna, odzyskane zostały w całości przez władze sowieckie i w październiku 1945 r. powróciły do Centralnego Archiwum. Tym samym okres II wojny światowej przetrwała zaledwie 1/3 całego zgromadzonego po roku 1852 zasobu tychże ksiąg, i to wyłącznie ta „ewakuowana” na zachód przez nazistów.

Po roku 1945 ocalałe księgi na nowo przesygnowano, burząc ich pierwotną strukturę kancelaryjną. Numeracja ciągła nadana w XIX w. – uwzględniająca charakter kolekcji – została zastąpiona podziałem rzeczowym na fondy, występującym zwykle w postaci serii ksiąg jednego rodzaju (np. grodzkich) związanych z konkretnym ośrodkiem administracyjnym wraz z numeracją kolejnych tomów w obrębie serii (fond/opis/sprawa). Doszło wówczas do wielu kardynalnych błędów, gdyż zadanie przerosło sowieckich archiwistów, nieznających zarówno języka/języków tych akt, jak też zasad funkcjonowania staropolskiego systemu prawnego. Całkowitemu rozbiciu uległ m.in. wewnętrzny oryginalny podział ksiąg grodzkich na serie akt potocznych, zapisowych i dekretowych.

4. Stan wiedzy o kijowskich księgach sądowych przed rozpoczęciem projektu.

Do dziś podstawowym źródłem wiedzy o tej kolekcji jest publikowana w latach 1862–1864 w „*Университетских известиях*” katalog Edwarda Stankiewicza. Obejmuje on w sumie 5838 ksiąg zgromadzonych do roku 1854 w 62 zespołach i zawiera jedynie podstawowe informacje o danej księdze, w postaci sygnatury, rodzaju księgi, dat skrajnych, języka i liczby kart³⁴. Liczne błędy i opuszczenia tego opracowania (m.in. liczbę ksiąg podniesioną

---

pewnością potwierdzałyby zniszczenie ksiąg. Nie można zatem wykluczyć, że ocalały one z pożogi, zostały zagrabione i być może nieskatalogowane spoczywają od dziś w jakimś magazynie archiwalnym.

³⁴ Э.В. Станкевич, *Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве*, „Университетские известия” 1862, nr 6, s. 1–37; 1862, nr 9, s. 3–8 [39–44], 45–68; 1863, nr 1, s. 69–92; 1863, nr 2, s. 93–108; 1863, nr 5, s. 109–124; 1863, nr 6, s. 125–148; 1864, nr 7, s. 149–172; 1864, nr 8, s. 173–188; 1864, nr 12, s. 189–216; to samo: *Список актовых книг хранящихся в Киевском Центральном архиве (список, автором якого є Едуард Станкевич, подано у виданні Київського університету „Университетские известия” за 1862–1864 рр.)*, numeracja jak wyżej.

do 5938) skorygował częściowo pod koniec XIX w. ówczesny kierownik kijowskiego archiwum Iwan M. Kamanin³⁵. Jedyne na Ukrainie egzemplarze sporządzonego w latach 1862–1864 katalogu E. Stankiewicza z odręcznymi uzupełnieniami I. Kamanina znajduje się w zbiorach CDIAUK i nie jest udostępniany badaczom³⁶. Według katalogu Centralnego Archiwum z roku 1929, sporządzonego przez Wiktora Romanowskiego głównie w oparciu o ustalenia I. Kamanina oraz Oresta I. Levytskiego, zbiór (ksiąg „szlacheckich” i miejskich) składał się wówczas z 5996 jednostek³⁷. Najwyższą liczbę przechowywanych w Kijowie ksiąg podali w roku 1959 autorzy wstępu do trzytomowego wydania opisów ksiąg ziemskich krzemienieckich. Wedle ich obliczeń do wybuchu II wojny światowej w kijowskim Centralnym Archiwum znajdować się miało aż 6027 ksiąg, obejmujących spuściznę aktową sądów grodzkich, ziemskich, podkomorskich i kapturowych³⁸. W tym miejscu wspomnieć też warto, że po roku 1920 w CDIAUK gromadzono także ocalałe z pogromów polskie archiwa

³⁵ Zob. И.М. Каманин, *Киевский Центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902). Чтения въ Историческомъ Обществе Нестора-Літописця, Київ 1903*, кн. 17, отдел. 2, s. 73–86; przedruk w: *Київський центральний Архів давніх актів 1852–1943. Збірник документів у двох томах*, керівник проекту О.В. Музичук, упорядники тому Л.М. Муравцева, В.В. Страшко, Л.А. Сухих, т. 1: 1852–1921, Київ 2002, s. 29–36, tu s. 29. Jak wynika z relacji Kamanina, owe 5838 ksiąg trafiło do Kijowa w pierwszych dwóch latach funkcjonowania Centralnego Archiwum. Zob. też W. Straszko, *Inwentaryzacja ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1999, t. 10, s. 49–54, tu s. 49. Liczbę tę u progu XX w. podają również przytoczone poniżej zestawienia: О.М. Андріяшев, *Актові книги Київського центрального архіву давніх актів*, [w:] *Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статей*, ред. В.О. Романовський, Київ 1929, s. 33–78 (*Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів*), tu s. 36. Zob. ibidem: s. 33–78 (*Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів*), s. 79–119 (*Хронологічний покажчик актових книг*) i s. 120–123 (*Зводна статистична таблиця фондів актових книг*); Н.П. Ковальський, *Книги судечно-адміністративних установ України XVI–XVII вв.*, [w:] *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII вв.*, ч. 4: *Обзор основных отечественных собраний архивных источников*, Днепрпетровск 1979, s. 28–76, tu s. 38 i 39.

³⁶ И.М. Каманин, *Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве*, Киев [sine anno], отгиски из „Университетских известий” за 1862–1864 гг. Druk z katalogiem autorstwa Edwarda W. Stankiewicza z naniesionymi nań późniejszymi uzupełnieniami Iwana M. Kamanina przechowywany jest w ramach osobistego archiwum tego wybitnego archiwisty i paleografa, który do roku 1921 związany był z Centralnym Archiwum (f. 237, op. 1, spr. 73). Na temat jego działalności, w tym jako wydawcy AJZR, zob. np. В.В. Панашенко, *Український історик-архівіст І.М. Каманин*, „Українській історичний журнал” 1971, nr 5, s. 100–102.

³⁷ Zob. В.О. Романовський, *Архів стародавніх актів та його фонди*, [w:] *Центральний архів...*, s. 1–32; idem, *Колекція, що належала Археографічній комісії*, [w:] *Центральний архів...*, s. 150–151. Zob. też W. Straszko, *Inwentaryzacja ksiąg wpisów...*, s. 49 – tu liczba 5998 jednostek, z kolei pod rokiem 1923 na s. 50 – 5996 jednostek.

³⁸ *Кременецький земський суд...*, s. 6.

szlacheckie (tzw. podworskie), w których również zachowała się duża ilość wpisów z ksiąg sądowych, często już nieistniejących³⁹.

W roku 1958 sporządzono kolejny przewodnik archiwalny, który podsumowywał rezultaty ukończonej w roku 1956 akcji ponownego katalogowania zasobu i zmiany większości sygnatur (inventaryzację ksiąg wpisów wznowiono w roku 1953, zaczynając od znajdującego się w rozsypie zespołu ksiąg krzemienieckich). Precyzował on, iż kontynuujące tradycje XIX-wiecznego Centralnego Archiwum, powołane oficjalnie do życia w roku 1941⁴⁰, a ukonstytuowane ostatecznie w maju 1944 r. CDIAUK posiadało w swoich zbiorach dziewięć zespołów ksiąg grodzkich z lat 1543–1796 i osiem zespołów ksiąg ziemskich z lat 1521–1799, co łącznie dawało 1412 ksiąg, a wśród nich: 1043 grodzkie i 369 ziemskich oraz inne kolekcje ksiąg sądowych (podkomorskie, kapturowe, trybunalskie, konfederackie) z terenów Prawobrzeżnej Ukrainy, w sumie 1442 jednostki archiwalne⁴¹. Zestawienie to nie obejmowało ocalałych pojedynczych ksiąg oraz całych serii, jak np. częściowo zachowanych w fascykułach ksiąg grodzkich krzemienieckich. W latach 60. i 70. XX w. do Kijowa powróciło jeszcze 96 ksiąg, które po II wojnie znajdowały się w różnych kolekcjach archiwalnych na terenie ówczesnego ZSRR, głównie w Mińsku⁴², a liczba zinwentaryzowanych ksiąg wzrosła ostatecznie do 1894 jednostek⁴³. W kolejnych latach kolekcję „szlachecką” uzupełniano o księgi odnajdywane w innych archiwach oraz w zbiorach nieuporządkowanych i oficjalnie liczyła ona pod koniec lat 90. XX w. 1898 ksiąg z lat 1521–1796, w tym kilkaset miejskich⁴⁴.

³⁹ Zob. m.in.: P. Bańkowski, *Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie*, „Archeion” 1969, t. 40, s. 161–189; L.Z. Hiscova (cz. 1), L. Suchich (cz. 2), *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1998, t. 9, s. 127–140 (cz. 1), s. 141–150 (cz. 2); Н.О. Черкаська, *До історії збірки „магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945)*, „Архіви України” 2002, nr 4–6, s. 77–119.

⁴⁰ Z dniem 29 III 1941 r. zlikwidowano Archiwum Akt Dawnych, a wchodzące w jego skład zespoły i kolekcje na mocy wydanej przez Komisariat Ludowy Ustawy o państwowym zasobie archiwalnym zostały przekazane do nowo utworzonego Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum USRR, czyli dzisiejszego CDIAUK. Zob. W. Straszko, *Inwentaryzacja ksiąg wpisów...*, s. 51.

⁴¹ *Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве: Путеводитель*, ред. А.В. Бондаревский, Л.М. Отливановой, С.Д. Пилькевич, В.И. Шелудченко, Киев 1958, s. 101 i 103. Zasób ksiąg miejskich przewodnik ten szacował na poziomie 783 jednostek archiwalnych.

⁴² Н.П. Ковальский, *Книги...*, s. 41.

⁴³ Ibidem, s. 41 oraz *Кременецький земський суд...*, s. 6.

⁴⁴ W.L. Babkina, *Kolekcja ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1999, t. 10, s. 39–48, tu s. 42.

Dla uzmysłowienia skali zjawiska warto przytoczyć liczby podawane w przewodniku archiwalnym z roku 1958, które w toku prac zespołu uległy weryfikacji⁴⁵. W przypadku zachodniego Podola chodziło o 38 sztuk ksiąg grodzkich (36 kamienieckich i 2 latyczowskie) i 49 ziemskich (wyłącznie kamienieckich), co się zaś tyczy Wołynia, mowa aż o 628 woluminach ksiąg grodzkich (455 łuckich i 173 włodzimierskich) i 162 ziemskich (60 łuckich, 47 włodzimierskich i 55 krzemienieckich). Z kolei dla Kijowszczyzny liczba zachowanych ksiąg wynosiła wedle tegoż opracowania odpowiednio – 363 grodzkie (166 żytomierskich, 185 kijowskich i 12 owruckich) i 156 ziemskich (81 żytomierskich, 74 kijowskich i 1 owrucka).

5. Metoda pracy i wstępne ustalenia.

Planując prace w Kijowie, krakowski zespół zakładał, iż opracowywany zasób będzie się kształtował na poziomie ok. 1500–1800 ksiąg, która to liczba zostanie w trakcie prac poddana ostatecznej weryfikacji. Każdy z woluminów opisywany był według przyjętego przez uczestników projektu formularza. Poszczególne jego pozycje wypełniano w różnym zakresie i stopniu uszczegółowienia w zależności od serii i rodzaju oraz stanu zachowania księgi.

Wspomniany formularz obejmował następujące elementy: 1) sygnatura aktualna [fond/opis/dieło] np.: *f. 25, op. 1, nr 5* i dawna sygnatura (numeraacja ciągła wg katalogu Stankiewicz–Kamanina), np. *2037*, 2) daty skrajne, np. *1563*, 3) rodzaj księgi np.: *zapisowa i potoczna de facto potoczna*, 4) syntetyczny opis wyglądu zewnętrznego, np. *Księga dawniej oprawna w skórę (tłoczona w formie ramy z motywami geometryczno-roślinnymi), obecnie oryginalna oprawa zachowana szczątkowo na brzegach okładek i grzbiecie. Środek okładek wypełniony papierem koloru brązowego. W górnym lewym narożniku awersu okładki papierowa naklejka z dawną sygnaturą [2037]. Na zewnątrz awersu i rewersu okładki nikłe, a od środka liczne ślady po owadach drążących. Grzbiec karty barwione na czerwono, część kart zwłaszcza kilkanaście na końcu księgi wymaga podklejenia Księga przesnurowana. Stan ogólny zewnętrzny średni, a wewnętrzny dobry*, 5) wymiary np. *g 6,5 – w 31,5 – sz 20*, 6) ilość kart i numeracja np. *karty 1–245v; wklejka biała (k. 245–245v.); dokumenty 1–361?, numeracja arabska (XVII w.?) w obrębie poszczególnych miesięcy; brak tytułów dokumentów i regestów, sporadycznie lakoniczne regesty w języku ruskim zapewne*

⁴⁵ *Центральный государственный исторический архив...*, s. 103 i 105.

z XVII w., 7) szczegółowa datacja (pierwszy i ostatni wpis) np. 1563.01.01[a] [αφξγ] (k. 1) – 1563.12.30 [л] (k. 240v); *wewnątrz księgi układ chronologiczny z podziałem na miesiące*, 8) język(i) księgi np.: *j. ruski*, 9) rewizje ksiąg – historyczne i współczesne inwentaryzacje archiwalne, np. 1835, 1840, 1955 i n., 1984 i n., 10) mikrofilm, np. *brak*, 11) opis (wydany drukiem bądź w rękopisie), np. *Опись актовой книги Киевскаго Центральнаго Архива No 2037 [No 2037: Луцкая городская, записовая и поточная книга 1563-го года]*, Составиль И.М. Каманинъ, Киевъ 1883, 12) ew. edycja drukowana księgi bądź jej fragmentów, np. *do weryfikacji*, 13) rejestr/indeks zawartości księgi, np. *brak*, 14) lista urzędników (skład sądu, za którego ją prowadzono), np. *Starosta łucki: kn. Bohusz Fedorowicz Korecki, także starosta braclawski i winnicki 1563 (k. 1). Podstarości łucki: Borys Iwanowicz Sowa 1563 (k. 1), Andrzej Iwanowicz Rusin [od VIII 1563] (k. 123). Pisarz grodzki łucki: Surin Maskowicz Homiak [od VIII 1563] (k. 123). Wojciech Kraskowski na ten czas na miejscu Borysa Iwanowicza Sowy podstarosty łuckiego (k. 133v, 136v, 139v)*, 15) przykładowe dokumenty o charakterze publicznym, np. *brak, głównie sprawy prywatne, m.in.: 1563.10.26 Wojutyn – testament Hawryły Hulewicza Wojutyńskiego spisany przez służbę urzędu grodzkiego łuckiego niejakiego Pawła. Testator pragnął być pochowany w cerkwi w Wojutyńie (k. 190v–193, nr 24, j. rus., oblata 1563.10.27 przez Hawryłę z Brochwicz [Hulewicza] Wojutyńskiego)*.

Praca nad zespołem „szlacheckich” ksiąg sądowych ujawniła m.in. wspomniane już rejestry ksiąg poszczególnych serii, sporządzane przy zmianie na urzędzie pisarza. Odkrycie to – wsparte systematycznym zapoznawaniem się zwłaszcza z XIX-wiecznymi publikacjami rosyjskimi oraz różnorodnymi pomocami archiwalnymi, w tym z archiwów obwodowych, które nadal przechowują część XIX-wiecznych ksiąg sądów powiatowych⁴⁶, uzupełniane lekturą

⁴⁶ Np. dla Braclawszczyzny chodzi tu o przechowywane nadal w Winnicy zespoły sądów powiatowych z terenu dawnego województwa braclawskiego: berszadzkiego [f. 635], braclawskiego [f. 473], winnickiego [f. 470], hajsyńskiego [f. 471], lipowieckiego [f. 608], lityńskiego [f. 222] i mohylowskiego [f. 472]) oraz ziemskich (oprócz wyżej wymienionych [kolejno: f. 533, 507, 480, 478, 546, 492, 479] dodatkowo hajsyńsko-olhopolskiego [f. 792], tulczyńskiego [f. 675] i jampolskiego [f. 477]), głównie z lat 1793–1805, ale i z późniejszych, gdzie często można się natknąć na sięgające w głąb XVII w. wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich. Zob. *Вінницький обласний державний архів. Путівник*, ред. Г.А. Лютворт, Упорядники: А.Г. Бабенко, С.Я. Вініковецький, В.П. Воловик, Вінниця 1960, s. 18, 21, 24 oraz najnowszy tekst O. Peterenki: *Актові книги повітових (земських) судів східного Поділля (1797–1840 pp.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення*, „Архіви України” 2012, nr 1, s. 78–110. Reszta ksiąg powiatowych trafiła do Kijowa i jest obecnie w zbiorach CDIAUK. Zob. И.М. Каманин, *Список актовых книг...*, s. 188 (rozdział XLIX: księgi sądu powiatu hajsyńskiego lata 1797–1799, dawne sygn. 5212–5223), s. 189 (rozdział LI: księgi sądu powiatu lityńskiego, lata 1797–1799, dawne sygn. 5225–5239), s. 209 (rozdział LV: księgi sądu powiatu mohylewskiego,

współczesnych opracowań – pozwoliło na podejmowanie prób odtwarzania przynajmniej stanu ilościowego pierwotnego zasobu tych ksiąg.

Żeby nie być gołosłowną, odwołam się tu do wspomnianego już wcześniej zasobu ksiąg wschodniopodolskich. W świetle katalogu Stankiewiczza–Kamanina do zasobu Centralnego Archiwum trafiło po roku 1852 z archiwum powiatowego w Winnicy w sumie 600 jednostek, opisanych jako księgi sądów powiatowych: braclawskiego – 16 (15) sztuk⁴⁷ i winnickiego – 584 (585) sztuki⁴⁸. Podobną liczbę ksiąg podaje zresztą inwentarz archiwum powiatowego w Winnicy sporządzony przed przekazaniem tychże do Kijowa. Księgi „ujezdne” (powiatowe) scharakteryzowano w nim jako różnorodny materiał z XVIII w. (do roku 1799), niezwyfikowany przez komisję gubernialną z roku 1835, a więc zapewne znajdujący się w częściowym rozsypie⁴⁹. Z inwentarza tego dowiadujemy się również, że przed rokiem 1853 z winnickiego sądu powiatowego wyeksponowano w sumie 407 ksiąg sądowych, a do transportu przygotowanych było kolejne 178 woluminów. Ogólna liczba przechowywanych do tego czasu

---

lata 1797–1802 i 1819, dawne sygn. 5724–5736), s. 211–212 (rozdział LIX: księgi sądu powiatu uszyckiego, lata 1795, 1797–99, dawne sygn. 5757–5777), s. 213 (rozdział LIX: księgi sądu powiatu jampolskiego, lata 1797–99, dawne sygn. 5788–5801).

⁴⁷ И.М. Каманин, *Список актовых книг...*, s. 163, rozdział XLV: Книги Брацлавскаго Уѣзднаго Суда, sygn. 4574–4589, s. 164–186. Jako sztukę liczymy tu oddzielną pozycję inwentarzową (jednostkę archiwalną), niezależnie od jej rzeczywistego charakteru. Cyfry w nawiasie pochodzą z własnego przeliczenia sygnatur na egzemplarzu katalogu w zbiorach CDIAUK. W wypadku ksiąg braclawskich omyłkowo pominięto tam jedną pozycję, a dla ksiąg grodzkich winnickich jedną policzono podwójnie. Zob. też Н.П. Ковальский, *Источниковедение истории...*, s. 40 – tu także mylnie 584 sztuki.

⁴⁸ И.М. Каманин, *Список актовых книг...*, s. 164–186, rozdział XLVII: Книги Винницкаго Уѣзднаго Суда, sygn. 4597–5180. Trzeba dodać, że znalazły się tam również niebędące przedmiotem naszego zainteresowania księgi magistratów braclawskiego (ibidem, s. 163, dział XLVI, sygn. 4590–4596) i winnickiego (s. 186–188, dział XLVIII, sygn. 5181–5211) oraz księgi powiatów powstałych na terenie dawnego województwa braclawskiego już po zaborach. Zob. przyp. 46. W katalogu Stankiewiczza–Kamanina umieszczono również dwie jednostki archiwalne zakwalifikowane w aktualnym inwentarzu CDIAUK jako księgi braclawskie i winnickie (dawne sygn. 5921 i 5922). M. Kowalski podaje z kolei, że na 584 sztuki przechowywanych w Kijowie do roku 1941 powiatowych ksiąg winnickich składały się woluminy pod dawnymi sygnaturami 4597–5180. Objęły one sąd ziemski braclawski (f. 43, op. 1 jedna księga [dawną sygn. 4597] z lat 1639–47), sąd grodzki winnicki (f. 44, op. 1 – jedna księga [dawną sygn. 4805] za rok 1645) oraz sąd podkomorski województwa kijowskiego (f. 4, op. 2 jedna księga [dawną sygn. 4804] za lata 1643–46). Po II wojnie dodatkowo włączono do tego zespołu jedną księgę grodzką winnicką za lata 1543–1656 [f. 44, op. 1, spr. 1, dawna sygn. 5921]. Zob. Н.П. Ковальский, *Источниковедение истории...*, s. 40 i 47.

⁴⁹ Państwowe Archiwum Obwodowe w Winnicy (*Державний архів Вінницької області*, DAWO): f. 470, op. 1, spr. 255, k. 40–66 (charakterystyka ksiąg „ujezdnych” od k. 52). Chodzi tu o rejestr ksiąg aktowych winnickiego sądu powiatowego, sporządzony 10 VI 1852 r. w związku z przekazaniem tychże do Centralnego Archiwum Akt Dawnych przy Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie. W tym miejscu za zwrócenie mi uwagi na ten dokument i udostępnienie jego odpisu pragnę serdecznie podziękować panu Olegowi Rosowieckiemu z Warszawy.

w Winnicy ksiąg dawnego województwa braclawskiego wynosiła w świetle tego rejestru 585 sztuk⁵⁰. Z obu źródeł wynika też jednoznacznie, że zasadniczy zrąb wschodniopodolskich ksiąg ziemskich i grodzkich sprowadzał się wówczas niemal wyłącznie do woluminów z XVIII stulecia. Porównanie obu inwentarzy potwierdza również, że jako pierwsze przekazane zostały do „centrali” księgi grodzkie i ziemskie z serii potocznych i zapisowych⁵¹.

Podane wyżej liczby przytacza również sporządzone w roku 1929 przez O. Andrijaszewa zestawienie statystyczne. Wynika z niego, że na skatalogowane w Centralnym Archiwum pod sygnaturami 4574–4589 księgi sądowe powiatu braclawskiego składało się 16 tomów, które liczyły w sumie 3370 arkuszy, zaś na księgi sądowe powiatu winnickiego – 584 jednostki (sygnatury 4597–5180) o łącznej liczbie 205 340 arkuszy. W zestawieniu tym znajdują się też wyliczenia, wedle których księgi sądowe powiatu braclawskiego (pozycja nr 45) obejmowały około 2900 spraw z okresu 1797–1801, winnickiego zaś (pozycja nr 47) – w przybliżeniu 17 700 spraw z lat 1639–1805⁵². W niezmiennym kształcie zasób ten funkcjonował do wybuchu II wojny światowej. Tymczasem wedle W. Babkiny do II wojny w Centralnym Archiwum znajdować się miało zaledwie około 300 sztuk XVIII-wiecznych ksiąg grodzkich winnickich, trudno jednak stwierdzić, na jakiej podstawie autorka opiera te wyliczenia, „gubiąc” po drodze pozostałe ponad 200 ksiąg⁵³. Dopiero opisane wyżej wydarzenia wojenne przyniosły brzemienne w skutki straty. Zasób braclawsko-winnicki jako ten, który nie został w roku 1943 wywieziony przez Niemców z Kijowa, poniósł w porównaniu z pozostałymi seriami ksiąg sądowych procentowo największy uszczerbek, zredukowany został do procenta z ułamkiem ze stanu przedwojennego (8 jednostek z ok. 600, jeśli przyjąć za dobrą monetę aktualne inwentarze)⁵⁴.

Pierwszy etap grantu, który rozpoczęto od prac na stosunkowo najlepiej zachowanym zespole ksiąg wołyńskich, zamknięto w roku 2009 liczbą ok.

⁵⁰ Tak stwierdza zapis na k. 40 wspomnianego dokumentu. Analizując szczegółowo ów inwentarz, znajdujemy tam pod numerami 1–156 księgi grodzkie zapisowe i potoczne lub mieszane zapisowo-potoczne (k. 41–48; w katalogu Stankiewicza–Kamanina odpowiadają im dawne sygn. 4597–4752), dalej pod numerami 1–51 (k. 49–51v.) księgi ziemskie zapisowe i potoczne, w tym kilka mieszanych [u Stankiewicza–Kamanina to dawne sygn. 4753–4803], wreszcie pod numerami 1–77 (k. 52–66) tzw. księgi „ujezdne”, czyli sądu powiatu winnickiego w ramach guberni podolskiej, opisane ze względu na zawartość jako dekretowe, co w sumie daje 284 pozycje katalogowe.

⁵¹ Zob. przyp. 49.

⁵² O.M. Андріяшев, *Актові книги...*, s. 122.

⁵³ W.L. Babkina, *Kolekcja ksiąg wpisów...*, s. 44.

⁵⁴ Zob. przyp. 3.

1200 zinwentaryzowanych jednostek archiwalnych. Już wówczas było wiadomo, że co najmniej 100 sygnatur stanowią nie same księgi, a ich odręczne opisy (rozszerzone regesty) oraz inne pomoce archiwalne. Zidentyfikowana też została grupa sygnatur będących bez wątpienia wypisami ze „szlacheckich” ksiąg sądowych, które trudno jednak sklasyfikować jako pojedyncze księgi, gdyż dotyczą pojedynczych spraw sądowych. Udało się również wyodrębnić sporą grupę woluminów błędnie przypisanych do konkretnej serii, miało to miejsce zwłaszcza w przypadku ksiąg kijowskich i żytomierskich.

Zapoznanie się z tak dużą liczbą ksiąg pozwoliło ponadto na zdobycie w miarę pełnej wiedzy na temat ich stanu zachowania, który na skutek skomplikowanych losów poszczególnych serii i woluminów przedstawia się różnie, od bardzo dobrego po niemal całkowity destrukcyj (przede wszystkim seria ksiąg grodzkich krzemienieckich). Wiele z tych ksiąg wymaga interwencji konserwatorskiej, niektóre poddane zostały w latach 70. i 80. XX w. wadliwej konserwacji, która przyspieszyła ich degradację. Jednym ze sposobów zabezpieczenia ksiąg i ograniczenia dalszych zniszczeń w obrębie całego zasobu byłaby jego pełna digitalizacja. Tylko takie rozwiązanie gwarantowałoby również nieograniczony dostęp badaczom, dając im jednocześnie możliwość prowadzenia badań porównawczych na szeroką skalę.

Tę z konieczności skrótową charakterystykę zgromadzonych w Kijowie zespołów „szlacheckich” ksiąg sądowych, ich dziejów oraz związanej z nimi problematyki badawczej chciałabym zakończyć podziękowaniami dla dyrekcji i pracowników CDIAUK, bez których życzliwej pomocy realizacja projektu nie byłaby możliwa. Szczególne podziękowania kieruję na ręce wicedyrektor p. Ludmiły Demczenko – „dobrego ducha” całego przedsięwzięcia⁵⁵.

---

⁵⁵ Składam też podziękowania koleżdze Mariuszowi Machyni za życzliwą, acz krytyczną lekturę mojego tekstu.

Summary

**The collection of town and land court registers
at the Central State Historical Archives of Ukraine
in Kyiv in the light of the project
Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej
(The forgotten monuments of European civilization)**

In 2004, a team of Cracow historians raised a proposal for a research project titled “The forgotten monuments of European civilization”. The enterprise taken up in 2006 was aimed at collecting the initial material for further studies in the form of a database of “noble” court registers of the former Commonwealth, kept in the collection of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (*Центральний державний історичний архів України, м. Київ, dalej CDIAUK*). The next stage of the project will be drawing up a full, so-called ideal inventory of that resource, taking into consideration the information of lost and destroyed registers and those kept in places other than CDIAUK. The estimations obtained before the beginning of the project indicated that over 1,400 volumes of land and town registers of different series were kept there, covering the area of four Russian voivodeships of the Crown: the Podolian Voivodeship (western Podolia – Kamenets land), the Volhynian Voivodeship, the Kiev Voivodeship and the Bratslav Voivodeship (eastern Podolia). It must be emphasized that no updated collective inventory of those registers is known to scholars.

This text is an attempt to introduce the Polish historical circle to the history and specificity of that extremely valuable collection, along with preliminary evaluation of its condition and content on the basis of material collected so far. The “noble” court registers kept in Kiev mainly document the reception and functioning in the south-eastern part of the Commonwealth of a cultural model of *communitas terrae* developed in the Crown in the 14th and 15th century, functioning on the basis of noble privileges, land clerical hierarchy and land law adjusted to the local customs. The variety of source material available there is a derivative of the court and official system valid in the whole Polish and Lithuanian Commonwealth. The great cognitive importance of the whole set, characterized by a huge variety of entries, allows for carrying out interdisciplinary scientific research documenting selected aspects of life of the communities inhabiting the eastern parts of the Commonwealth between the 15th century and the end of the 18th century. The registers collected in CDIAUK themselves make a very interesting research problem. The knowledge acquired in the course of previous inventory works leads to the belief that it is possible to analyze thoroughly the process of creation and destruction of particular registers and whole series of them, sometimes even

from the 16th century (that especially refers to Volhynia, particularly the town of Lutsk). A priceless source in that matter is the detailed registers discovered during the inventory making, drawn up after the death of town and land writers when transferring the offices to their successors. A juxtaposition of data included there allows for very precise determination of the initial position of the registers in individual towns and lands, as well as for an analysis of the process of their growing and losses within a series.

Apart from concise description of “noble” court registers of the Russian voivodeships of the Crown, the text also introduces us to the history of Kiev Central Archive at Saint Vladimir University established in 1852 and the continuation of its traditions by CDIAUK, also in the context of the history of that set. The issue of the state of research and publications concerning the Kiev court registers was discussed in detail before the beginning of the project, and selected subjects were elaborated on the example of partly preserved court registers from the Bratslav area. The method of work adopted by the Cracow team of historians was also characterized, along with the preliminary findings after the first stage of the project begun with the investigation of relatively best preserved set of Volhynia registers. That stage was closed in 2009 with the number of approx. 1,200 inventoried archival units, verifying the data both in the quantitative aspect and in the aspect of appropriate assignment of registers to particular series. Even then, it was known that at least 100 signatures were not the registers but their handwritten copies (extended registars) and other archival aids. Another group of signatures was also identified: ones which were definitely transcripts of the noble court registers but not registers *sensu stricto*. Finally, a group of volumes was isolated which were erroneously ascribed to particular series, especially in the case of Kiev and Zhytomyr registers.

Translated by Anna Stawikowska